

APRÓ- ÉS KISFALVAK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN A DÉL-DUNÁNTÚLON

BANK KLÁRA⁶ – RUDL JÓZSEF

TRANSFORMATIONS IN RURAL AREAS AFTER THE CHANGE OF THE REGIME

Abstract: The aim of the research was to analyse the changes in rural areas after the political changes. The researched area is a network of small villages. We were interested in several topics. Did the process of village destruction become slower or is it still continuing today? What effects of the political changes on the demography of the region and on the system of the structure of agricultural production? Should all of the villages remain created by feudalistic economy or should those disappear which are unable to adapt present circumstances? What could be the function of those villages that are worth retaining? What could be the base of micro-regional development in the areas of small villages? We came across several emerging questions during our research, but it became clear that the majority of the „troubled” villages can be saved.

A mezőgazdasági vidékek jellegzetes településeit, a falvakat a földművelés és az állattenyésztés általánossá válása hozta létre. A falu volt az első olyan településforma, amely meg tudta kötni a lakosságot. Az állandó munkahely új közösségeket hozott létre, a gazdálkodás új formája keletkezett. Új társadalmi és jogi közösség alakult ki, amelynek létalapja a föld volt. A szétszórt munkahelyek nem igényelték a népesség koncentrációját. A földbirtok gyakran apró településeket, falvakat hozott létre, amelyek egy-egy birtoktestet műveltek meg.

Az iparosodás, a munkahelyek koncentrációja magával hozta a munkaerő koncentrációját is. Gyorsult az emberek városba költözése, a falvak lakosság számának csökkenése. A falu a településrendszerben másodhegedűssé vált. Hosszú időn keresztül a városok kiszolgálója lett; a város számára biztos munkaerő tartalmat jelentett. Biztosította a városlakók élelmiszerszükségletét, az ipari termelés bizonyos szektoraihoz az alapanyagot. Az ipar primátusának hirdetésével a városok kaptak elsőbbséget a településfejlesztésben. A magasabb szintű funkciókat a városnak kellett „elvinni” a falvakhoz. A városok fejlődtek, a falvak a várostól függő, annak alárendelt települések lettek.

A rendszerváltozást követő közigazgatási reform során a falvak is önállóságot kaptak. A kibontakozó piacgazdaság viszont keményen próbára tette őket. Az önállóság gyakran elszigetelődéshez, majd a települések nagyfokú differenciálódásához vezetett. A nagyvárosi vonzásperifériákon létrejött települések a korábban meglévő alapfunkcióikból is veszítettek. Nemcsak az iskola, vagy az óvoda szűnt meg az aprófalvas perifériákon, hanem gyakran az egyetlen vegyesbolt, sőt a kocsmá is. Szükségszerű tehát olyan új központokat megerősíteni, amelyek első fá-

⁶ Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi Intézet, Regionális Földrajzi Tanszék. 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. E-mail: rbank@gamma.ttk.pte.hu

zisban hozzájuttatják kistérségük lakóit azokhoz a funkciókhoz, amelyek korábban megvoltak, vagy a nagyváros biztosított, „osztott meg” e településekkel.

Két funkciója maradt minden falunak: egyrészt a mezőgazdasági termelés központja, igaz egyre kevesebb az agrárszférában foglalkoztatott. A termelési funkció meggyengült. Maradt a lakóhelyfunkció. A természetes környezet felértékelteti ezt a funkciót. A lakóhelyfunkció erősödéséhez hozzájárulna a falusi tér dinamizálása.

Ez az összegzés egy OTKA pályázat anyagából készült. A Dél-Dunántúl falusi térségeinek vizsgálatából próbál olyan általános következtetéseket levonni, amelyek az országban másutt is érvényesek. A dolgozat adatbázisa a 2001. évi népszámlálásokra, a 2000. évi mezőgazdasági összeírások adataira, megyei statisztikai évkönyvekre, továbbá a szerző által összegyűjtött adatokra, felmérésekre, az elkészített interjúkra, illetve a hazai szakirodalomra épül.

A kutatás célja az volt, hogy elemezzük a falusi térben a rendszerváltozás után zajló változásokat. A rendszerváltozás után számos új kérdésre kell megoldást találnunk. Lelassult-e a falvak pusztulásának folyamata, vagy folytatódik napjainkban is? Milyen hatással volt a rendszerváltozás a demográfiai viszonyokra, a mezőgazdaság termelési szerkezetének átalakulására, stb.? Maradjon meg minden falu, amit a feudális gazdálkodás létrehozott, vagy szűnjenek meg azok, amelyek a mai viszonyok közé nem tudnak beilleszkedni? Milyen funkció az, ami miatt a falvakat érdemes megtartani? Mire alapozhatnánk a kistérségek fejlesztését az aprófalvas térségekben? Számtalan egyéb kérdéssel is találkoztunk a kutatás során, amiből úgy látjuk, hogy a bajba jutott falvak nagy része még megmenthető.

A NÉPESSÉGSZÁM VÁLTOZÁSA A FALVAKBAN

A társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként sajátos településhálózat jött létre a Dél-Dunántúlon. A néhány kiemelten fejlődő nagyváros mellől egyrészt hiányoznak a középvárosok. A mai városok zöme hajdan mezőváros volt és az elmúlt évtizedekben lépett elő nagyközségből várossá. Másrészt a sok apró- és kistelepülés erősíti a térség falusias jellegét. Az ország 500 főnél kevesebb népességszámú településeinek 36%-a, az 500-1000 fő közöttiek 20,9%-a található a Dél-Dunántúlon. Baranyában a községek 67,1%-a 500 lakos alatti apró- illetve 200-nál kisebb lélekszámú törpefalu. Az „aprófalvasodás” folytatódása növekvő gondot jelent a régióban. Tolnában, Külső-Somogyban, a mohácsi kistérségben a kistelepülések közép- és nagyfalvakkal keverednek. Az erősebb funkciókkal bíró nagyobb települések hatékonyabban segíthetik az apróbb községek problémáinak megoldását. Az apró- és kistelepülésekben a természetes fogyás és az elvándorlás ma is jelentős, emiatt egyre több, korábban nagyobb népességű település „csúszik le” az aprófalvak kategóriába.

A népesség számának csökkenése kiugróan magas volt a térség falvaiban 1960 és 1990 közötti időszakban. Csak Baranya megyében 70 kistelepülésből (500-2000

lakos) lett aprófalú (200-500 lakos), 45 település került át a törpefalvak (200 főnél kevesebb lakos) kategóriájába. Oka a városba áramlás. A fiatal munkaerő hagyta el nagy számban a falut, azok, akik nem akartak a mezőgazdaságban dolgozni.

A rendszerváltozás után már lassúbb a népesség számának csökkenése az apró- és törpefalvakban is. Egyszerűen nem maradt, aki elvándorolna, a sok idős ember már nem tud a városokba költözni. A korábbi időszakkal szemben ugyanakkor 64 apró- és törpefalú népessége növekedett. A növekmény azonban csak néhány főt tesz ki. A munkanélküliekké vált városiak költöznek vissza szülőfalujukba. A visszaköltözés nagysága függ attól is, hogy milyen a település közlekedéshálójának helyzete. Kiemelten fontos szempont a kiköltözésnél a települések infrastruktúrája. Kiseb népességnövekedés van azokban a falvakban is, ahol a cigány lakosság aránya magas. A romák körében is jelentősen csökkent a születések száma.

A középfalvak és a nagyfalvak demográfiai helyzete kedvezőbb. A középfalvak többségében megmaradtak az iskolák. A középfalú műszaki infrastruktúrája is magasabb színvonalú. Nagyobb gyakorisággal működik itt szövetkezet. Van körzeti orvosa. Az alapfunkciók így bővebbek, mint a kisfaluban, ahol legfeljebb vegyesbolt és kocsmá üzemel. Az aprófalvas térségben egy 1000 lakosnál nagyobb településnek jelentős kiskörzeti ellátó funkciói vannak. Két, három, a törpefalvak közül több település is szorosan kapcsolódik hozzá. A fiatalok jobban megmaradnak ott, ahol az iskola központja van, a szövetkezetben pedig munkát találnak. Természetes következmény, hogy a születési arányszámok is itt nagyobbak. Általános tapasztalat az is, hogy a nagyvárosi szuburbiák falvaiban magasabb a születési arányszám, ami kihat az egész kistérségre (*Bank K. – Rudl J. – Szentmarjay D. 2004*).

Az alacsony születési arányszámok okai elsősorban gazdasági tényezőkre vezethető vissza. A magas munkanélküliség, a munkahelyek bizonytalansága, a munkahely elvesztésétől való félelem (a szülő nő helyére más dolgozót vesznek fel), az alacsony bérek, a GYES, illetve a GYED alacsony értéke, stb. miatt a család nem engedheti meg az egyik kereső kilépjen a munkából. Fontos ok az is, hogy a munkahely végleges elvesztésétől való félelem miatt a nők inkább karrierjüket építik, inkább „szinglik” maradnak, gyakran férjhez sem mennek, hogy karrierjüket építeni tudják. E jelenség mind jobban érinti a faluban lakókat is. Igen gyakran csak egy gyermeket szülnék, ennek felnevelésében a nagyszülők fontos szerepet kapnak. Az „egyke” most nem a birtokviszonyok, hanem a társadalmi-gazdasági nehézségek miatt termelődik újra a régió falvaiban.

A Dél-Dunántúl régióban a halálozási arányszámok is negatív irányban térnek el az országos átlagtól és a kistérségek lakóinak korösszetételéről, ellátottsági mutatóiról tanúskodnak. Amíg a születésekről elmondható, hogy eljutottak a mélypontra, ennél kevesebb gyermek már nem születhet, addig a halálozási arányszámok még emelkednek a falvakban. Az idős korosztályok aránya igen magas. A születések számát a létfeltételek javításával, a megélhetési gondok enyhülésével, a nők munkavégzése biztonságának szavatolásával valószínű lehetne növelni, de direkt eszközök (pl. abortusz tilalma) nem hoznak eredményt. Ugyanakkor a halandóság-

ban nem lesz ilyen fokú elmozdulás, mert a legnépesebb korosztályok jutnak a korpiramis csúcsára. Húsz év múlva a nagy létszámú idős korosztályok (Ratkó korosztály) elhalálózása miatt a falvak korstruktúrája mutatja majd a fiatalabb képet. 2025-ben gyorsabban öregedő nagyvárosokról, népességmegtartó képességét visszanyerő kisvárosokról és faluközpontokról beszélhetünk. A falusi térben napjainkban az erősen öregedő népesség miatt is a *szociális kérdések a legégetőbbek*.

A tényleges szaporodás deficitjét egyre több faluban csökkenti a pozitív vándorlási egyenleg. A fő közlekedési utaktól, a nagyobb centrumoktól távoli településekről, ahol a legalapvetőbb funkcióik is hiányoznak, ahol gyengén fejlett az infrastruktúra, lassan elköltözik a lakosság. Az elvándorlások célpontjai többségében nem a városok. A fiatalok az új mikrocentrumokba költöznek, ahol van iskola, ahol a működő szövetkezet munkát tud adni nekik, ahol komfortosabb körülmények közt élhetnek, stb. A rendszerváltás utáni gazdasági recesszió, munkanélküliség miatt a lakossági mobilitás erősen lecsökkent. Ma a lakossági térpályák közül lényegesen kevesebb lépi át a kistérség határát, mint a rendszerváltozás előtt. Ez aláhúzza a kisebb városok és a faluközpontok fejlesztésének szükségességét.

A régió falvaiban élesebben jelenik meg a munkanélküliség kérdése, mint a városokban. A munkanélküliség tartós és tömeges. A munkaerő nehezen jut vissza a munkaerőpiacra. A falvakban tömegesen jelenik meg a „feketemunkás tartalék”, az „új zsellér”, megjelent egy jelentős tartaléksereg, amelynek a közeljövőben munkát kell biztosítani, és amely a munkaerő olcsóságát még hosszú időn át biztosítja. Szinte lehetetlen olyan programot gerjeszteni, amely tömegesen alkalmazna alacsony képzettségű, vagy szakképzetlen munkaerőt.

FALU ÉS MEZŐGAZDASÁG

Amint a bevezetőben már szó volt róla, a falu és a mezőgazdaság fogalom-pár a falvak megalakulásától az ipar gyors fejlődéséig szorosan összefüggött egymással. A mezőgazdaság nemcsak létrehozója, hanem fenntartója és működtetője is volt a falunak. A falu és a mezőgazdaság fejlődése nem haladt párhuzamosan. A falu fejlődést a szocializmusban sem kapcsolták hivatalosan a mezőgazdasághoz, mégis a mezőgazdaság, a szövetkezetek segítségével nélkülözhetetlen érték volna el mai fejlettségi szintjüket. Működött településfejlesztő erő a falusi térben. A szövetkezetek felszámolása után sok településen szűnt meg az embereket összetartó, a falu fejlődését biztosító erő. A privatizált mezőgazdaság nemhogy nem teremt falvakat, fenntartani, támogatni, sem tudja azokat. Az egyén és a település egyaránt elszigetelődik, a falu sodródó településsé válik.

Az Európai Unió csatlakozás igénye megkövetelte a magángazdaságok kialakítását. A szövetkezetek privatizációja során egyéni gazdaságok, társas vállalkozások, illetve általában bérelt földeken működő szövetkezetek jöttek létre. A szövetkezetek „szétverése”, ellehetetlenítése, a felvásárlási rendszer összeomlása, az élelmiszerüzemek eladása, az új földtulajdonosok körében meglévő tőkehiány, stb.

eredményezte, hogy a falufejlesztésre nem jutottak helyi pénzek, nem maradtak támogatók. A magángazdaságok nem tudják vállalni a falusi programok finanszírozását. A mezőgazdaság kilépett a falu támogatói sorából.

A falvak önállóságot kaptak a rendszerváltás után, de gazdasági erejük nem maradt. Az állami támogatás legfeljebb kisebb infrastrukturális beruházásokra elegendő. Regionális különbségek erősen differenciálják. Korábban a településméret, napjainkban a jövedelemszerzés lehetőségei, a munkaerőpiac különbségei meghatározók a differenciálódásban. A mezőgazdaság munkaerőigénye jelentősen lecsökkent, emiatt sem tud a falvak differenciációjában meghatározó lenni.

A rendszerváltás után legszembetűnőbb a mezőgazdaság beruházásainak visszaesése volt. Az állami, költségvetési támogatások, pályázatok hatására növekedtek a magántermelők befektetései. A tőkehiány, a megfelelő hitelrendszer hiányában a magántermelők befektetése a régióban alig érte el a szövetkezetek befektetéseinek 10%-át. Egy tőkeintenzív gazdálkodás megvalósításához minimálisan szükséges egy alacsony kamatú mezőgazdasági hitelrendszer, továbbá egy garancia-politika, amely biztosítaná az állam által fontosnak tartott, úgynevezett stratégiai termékcsoport garantált áron történő felvásárlását. Jó lenne, egy állam által támogatott olcsó biztosítási rendszer is. A fentiek megléte esetén a föld alapú támogatásra esetleg szükség sem volna.

A tulajdon- és birtokviszonyok a régióban is spontán alakultak ki. Politikai érdek vezérelte az átalakítást. A szövetkezeti vagyon magángazdálkodás érdekei szerinti átalakítása zökkenőmentesebb átállást eredményezhetett volna a termelésben. A szövetkezeti gazdálkodás szétverésével egy korszerűbb gazdálkodási formát váltott fel egy régi, elmaradottabb gazdálkodási forma. A szövetkezeti termelési forma fejlesztésének szükségességét a dán, vagy holland példák is erősítik.

A Dél-Dunántúlon nagy többséget jelentő 10 hektár alatti gazdaságok áru-termelése nem jelentős. A régió kisméretű gazdaságai által használt termőterület aránya az országos átlag felét sem éri el. Mindez azt jelenti, hogy a Dél-Dunántúlon kiterjedtebb a bérleti rendszer, mint országosan, ami a földtulajdon és a földhasználat nagyobb mérvű szétválására, a szövetkezetek nagyobb számára is enged következtetni.

Összességében elmondható, hogy a régióban a versenyképes mezőgazdaság feltételei adóttak. Erősségnek tekinthető, hogy a kitűnő talajú löszös hátaikon jó minőségű termények termelhető. A kedvező, hogy az Alföldnél kevésbé aszályos klíma miatt a termésátlagok is magasabbak az országos átlagnál. Kedvező a régióban, hogy erős felsőoktatási bázisra, kutatóintézetekre is támaszkodhat a mezőgazdaság. A kutatóintézetek a mezőgazdaság innovációját segítik a régióban eredményesebben alkalmazható fajták előállításával. Az innováció bázisát ma a szövetkezetek jelentik. A termelés koordinálásában ismét a szövetkezetek járnak élen.

Gyengíti a gazdálkodás eredményeit viszont, hogy a kedvezőtlen adottságú területek (Mecsek, a Zselic, a Hegyhát stb.) aránya is magas. Akadozik a termékfelvásárlás. A néhány magánfelvásárló nyomott árakon igyekszik felvásárolni a termelők feleslegeit, ami hozzájárul ahhoz, hogy nagyon alacsony a mezőgazdasági

profitráta. Gyengesége a régió mezőgazdaságának az, hogy a kistermelők nagy része csak önellátásra termel, feleslege alig van. A termelési szerkezet még nem módosult, az uniós követelményeknek még nem tud megfelelni. Exportra alig termel. A gyengeségek alapja az akut forráshiány.

Gyengíti a gazdálkodást az is, hogy a termelők közt erős polarizáció indult el. A gazdaságok egy része annyira elszegényedik, hogy abbahagyja a termelést. Gyengíti a mezőgazdaságot az is, hogy az új gazdák együttműködési készsége kicsi, a bizalom nem erősödik közöttük. Bizalom, egymás segítése nélküli új magyar falu kezd kialakulni, ahol megváltozik a társadalmi struktúra, ahol a városhoz hasonlóan izolálódnak a családok, ahol a fiatal generáció egyre kevésbé veszi át a hagyományokat. Megszűnik egy falufejlesztő erő, amit korábban az együttműködő falusi lakosság jelentett.

Lehetőséget jelent az Európai Unióhoz történt csatlakozás után, ha versenyképes lenne azon termékek előállításában, amelyeket az Unióban is termelnek. Például a kukorica, a napraforgó, stb. termelésében kedvezőbbek adottságaink. Ugyanakkor az Uniós gazdálkodás komplementerén is érdemes elgondolkodni. Olyan termékek előállításával foglalkozni, amit az Unióban nem termelnek, a régió adottságai viszont kedvezőek hozzá.

IPAR ÉS III. SZEKTOR

A kereskedelmi és az ipari beruházások többsége korábban a városokban valósult meg. A falvak az ipar és a kereskedelem fejlesztéséből gyakorlatilag kimaradtak. Néhány kis üzem létesült mindössze a helyi lakosság foglalkoztatására: például varrodák, kosárfonó, néhány csomagoló vállalkozás, amelyek szakképzettséget nem igényelnek. Varroda, amelynek feladata a hozott, kiszabott anyag összevarrása. A minimálbéren foglalkoztatott munkaerő olcsóbb, mint a beszállító ország munkaereje. A dolgozók csak „inasok” egy külföldi vállalkozásban. Ezek a vállalkozások a falusi tökeszegénység kérdését nem oldják meg. A gazdaságfejlesztés sarkalatos eleme a további külföldi működő tőke bevonása. A Dél-Dunántúlon lehetőség lenne a kitelepített németek tőkéjének „visszacsabítása”.

A Dél-Dunántúl falvaiban a vonalas infrastruktúra állapota, ami egyik van villany, van egészséges ivóvíz. A mobil telefonok elterjedésével nem gond a kapcsolattartás. Baranya településeinek felén van gázvezeték. A hálózat építése Somogyban és Tolnában is folytatódik. A gond inkább az, a vezeték ugyan kiépült, de fontos feltétele a lakóhely funkciónak, nem mondható rossznak. Ma már minden településen a lakók csak néhányan használják a helyi tüzelőanyagoknál drágább energiahordozót. Az utak többségét sikerült pormentesíteni, megépültek a járdák. Több települést szépen parkosítottak.

A falvak lakásállománya sem elhanyagolható. Igaz itt településenként is vannak jelentős különbségek. A háztájiból származó jövedelem nagyobb hányadát lakásuk korszerűsítésére, a komfortfokozat javítására, átalakítására, új lakás építé-

sére fordították. Lehet, hogy a lakások nagyobb része nem összkomfortos, de nem túl nagy beruházással egy részük azzá tehető. Az egy lakosra jutó alapterület tekintetében jobb a helyzet, mint a városokban. A rendszerváltás óta nagyon kevés lakás épült a falvakban. Csak a városi szuburbia településein fordul elő jelentősebb építkezés. Oka a munkanélküliek tömege mellett az is, hogy a reáljövedelmek csökkentek, másrészt az építési költségek erőteljesen megemelkedtek, az építkezés megfizethetlenné vált. Infrastruktúrájuk lassú korszerűsödése, a lakásállomány komfortosabbá válása, elérhetőségük alapos javulása feltétele a lakóhely funkció erősödésének

A szociális infrastruktúra fontosabb elemei csak a nagyobb falvakban maradtak meg. A szövetkezet volt központjában van az óvoda, az iskola, itt rendel naponta a körzeti orvos, itt működik öregek napközi otthona, stb. és itt van néhány szolgáltatást végző vállalkozó is. A városokból induló radiális közlekedés megnehezíti az új központ által biztosított szociális ellátás és a szolgáltatások közös használatát. A transzverzális kapcsolatok kialakítása lehetővé tenné, hogy az apróbb falvak is hozzájuthatnának az alapellátáshoz. Ezzel a termelési funkcióját elveszített falu megőrizheti népességét, lakóhelyfunkcióját. Egy közeli mikrocentrum „alvó települése” lehetne.

Az alapfunkciók hiánya miatt a kistelepülések csak egy bizonyos szintig tudnak önállóan fejlődni. A továbblépéshez szükség van partnerekre, kapcsolatokra, közös funkciók létesítésére, a település igényeit meghaladó funkciók megosztására. A funkciókat megosztani csak olyan térben lehet, ahol a települések közt vannak kapcsolatok. Csak ezeket a tereket nevezhetjük kistérségnek. Az önállóság nem vezethet a települések bezárkózásához, elszigetelődéséhez, mert további fejlődésük lehetőségeit veszíthetik el. A fejlesztést a településközi kapcsolatokra épülő kistérségekben érdemes elképzelni.

A kistérség csakis a településközi kapcsolatok segítségével dinamizálható. A magasabb szintű funkciókat egyelőre a központnak kell biztosítani, a településközi térben a funkciók még nem „szórhatók szét”. E központok kijelöléséhez a kistérségi kapcsolatrendszerek ismeretére lenne szükség. A kutatás folytatásának tárgya az új központok teljes körének meghatározása.

IRODALOM

- Bank K.** – **Rudl J.** 2002. Helyzetkép a Dél-Dunántúl népességének tényleges szaporodásáról. In: Múlt, jelen, jövő-a településügy térben és időben. Tiszteletkötet Dr. Kőszegfalvi György 70. születésnapjára. PTE FI, Pécs. pp. 262-269.
- Bank, K.** – **Rudl, J.** – **Tésits, R.** 2003. Some Important Features of the Human Sphere in South-Transdanubia. Geografski Vestnik 75/1. pp. 73-83.
- Bank K.** – **Rudl J.** – **Szentmarjai D.** 2004. Falvak a rendszerváltás után a Dél-Dunántúlon. In: A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után. BDF Szombathely. pp. 80-89.
- Rudl, J.** 2003. Siedlungsexterne und Siedlungsetwicklung. In: Siedlungsdynamik und ihre raumliche Wirkungen. PTE, Pécs. pp. 167-176.